

در جستجوی «کتاب التفسیر» حسن بن محبوب*

دکتر علی راد^۱ - سعید عزیزی^۲

چکیده

از جمله میراث کهن تفسیر روایی شیعه، کتاب التفسیر راوی سرشناس، حسن بن محبوب است. او در قرن دوم و سوم هجری در شهر کوفه می‌زیسته، از اصحاب امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام بوده، در نگاه برخی بزرگان حدیثی از اصحاب اجماع به شمار می‌آید. با توجه به گزارش‌های رجالیون و تراجم نگاران، کتاب تفسیر ابن محبوب تا قرن چهارم وجود و شهرت داشته، اما با گذر زمان رو به فراموشی رفته و اکنون اثری از آن بر جای نمانده است. پژوهش حاضر به بازبینی کتاب التفسیر ابن محبوب بر اساس احادیث موجود در تفاسیر روایی شیعه پرداخته و نتایج به دست آمده ضمن تأیید اصالت چنین کتابی، حاکی از آن است که اثر تفسیری ابن محبوب هم برخوردار از جامعیت و اعتبار بالا و هم دربرگیرنده معارفی گسترده در حوزه عترت‌شناسی، فقه الاحکام قرآنی، قصص قرآن و هستی‌شناسی بوده است.

کلیدواژه‌ها: حسن بن محبوب، روایات تفسیری، کتاب التفسیر، تفاسیر امامیه،

شکوه

سال سی و هشتم / ش ۱۴۴ / پاییز ۱۳۹۸

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری با عنوان «تحلیل گفتمان حدیثی حسن بن محبوب؛ مؤلفه‌ها و شاخصه‌ها» می‌باشد.

۱. دانشیار دانشگاه تهران - پردیس فارابی. ali.rad@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری دانشگاه تهران - پردیس فارابی (نویسنده مسئول). saeedazizi24@gmail.com

دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۲۴ - پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۲۴، (ص ۴۹-۷۵).

اعتبارسنجی روایات.

۱- طرح مسئله

از جمله ویژگی‌های میراث علمی و حدیثی شیعه، مکتوب بودن آن است. در سایه ترغیب و تشویق ائمه علیهم‌السلام به کتابت حدیث و اهتمام اصحاب ایشان به آن در سده‌های نخستین، نسخه‌ها، اصول و کتب متعددی نگاشته شد. این مکتوبات اولیه بعدها دست مایه‌روایان و محدثان شد و رفته رفته به پیدایش جوامع اصلی روایی همچون کتب اربعه حدیثی انجامید. صاحبان این جوامع به تدوین و تبویب منظم احادیث پرداخته، فصل نوینی را در نگارش و نشر تراث شیعی رقم زدند. در کنار ثمرات فراوانی که تدوین جوامع حدیثی به همراه داشت، آسیب فراموشی و از میان رفتن اصول، کتب و نسخ کهن دامن‌گیر آن شد؛ چراکه به دلیل شهرت جوامع مذکور و ملاک و مبنا شدنشان، مصادر آن‌ها به دست فراموشی سپرده شدند و در گذر زمان مفقود گردیدند.

گرچه حدیث پژوهان اسلامی از دیرباز، سعی در شناساندن و بازتاباندن آثار پیشینیان خود داشتند، واقعیت حاکی از آن است که تمام میراث اسلامی به شکل کامل گزارش نشده و بخش‌هایی از میراث اسلامی در لابه‌لای همین آثار موجود، به گوشه‌ای خزیده و از دید ما دور مانده‌اند. به همین دلیل، بازنگری جدی و بررسی همه‌جانبه میراث اسلامی با شیوه‌های کاربردی، امری ضروری و حیاتی به شمار می‌آید. اهمیت این مسئله زمانی دوچندان می‌شود که در پژوهش‌های نوآمد تراث‌شناسی روشن شود برخی از آثاری که تاکنون مفقود، گمنام و ناقص پنداشته می‌شدند، متن کامل یا بخش عمده‌ای از آن‌ها در میان همین آثار است که از گذشته تا به امروز با آن‌ها سروکار داشته‌ایم، ولی به سبب عدم توجه یا نبود روش‌های کارآمد در شناسایی و گردآوری، پندار مفقود بودن آن‌ها را با خود داشته‌ایم و عنوان ناپیدا یا مفقود بر آن‌ها نهاده‌ایم (راد، ۱۳۸۵: ۷۶). از این رو بازیابی میراث مفقود حدیثی به ویژه آثار روایان

سرشناس و اثرگذار تاریخ شیعه، از جمله رهیافت‌های جدیدی است که در سال‌های اخیر توجه حدیث‌پژوهان را برانگیخته است.

بازیابی متون تفسیری مفقود شیعه و در حد امکان، آگاهی از داده‌های کمی و کیفی آن در آثار روایی برجای مانده از پیشینیان موجب می‌گردد تا در کنار احیای تراث شیعی کهن، به شناختی دقیق‌تر از موقعیت اثرگذار صاحبان آن‌ها در شکل‌دهی اندیشه ناب قرآنی رهروان عترت دست یافته، گامی بلند در راستای ارج نهادن به تلاش‌های علمی بی‌وقفه آنان و نقش خطیرشان در انتقال مفاهیم کلان و بنیادین مکتب اهل بیت علیهم‌السلام برداشته شود.

ابوعلی حسن بن محبوب بن وهب بن جعفر بن وهب سزاد کوفی بجلی از جمله راویان مشهور و مورد اعتماد ائمه در شهر کوفه بوده است. وی در سال ۱۴۹ق متولد شد و در حالی که ۷۵ سال داشت در سال ۲۲۴ق چشم از جهان فرو بست (طوسی، ۱۳۴۸: ۵۸۴؛ حلی، ۱۴۱۱: ۳۷؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰: ۳۳؛ امین، ۱۴۰۶: ۲۳۳/۵؛ ابن داود، ۱۳۸۳: ۱۱۶). برقی او را از اصحاب امام موسی بن جعفر علیه‌السلام دانسته (برقی، ۱۳۸۳: ۴۸ و ۵۳) و بقیه رجالین وی را از اصحاب امام رضا علیه‌السلام و امام جواد علیه‌السلام معرفی کرده‌اند (امین، ۱۴۰۶: ۲۳۴/۵؛ خویی، ۱۴۱۰: ۸۹/۵؛ آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۲۴۸/۴). بر اساس برخی گزارش‌ها ابن محبوب از استوانه‌های چهارگانه عصر بوده (طوسی، بی‌تا: ۱۲۲) و برخی وی را از اصحاب اجماع معرفی کرده‌اند که این خود نشانه جلال شأن و منزلت اوست (طوسی، ۱۳۴۸: ۵۶۶). در منابع رجالی گزارش شده که حسن بن محبوب از شصت نفر از اصحاب امام صادق علیه‌السلام روایت کرده است (طوسی، بی‌تا: ۱۲۲؛ حلی، ۱۴۱۱: ۳۷؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰: ۳۳؛ حسینی جلالی، ۱۴۲۲: ۲۵۱/۱). تراجم نگاران برای ابن محبوب دوازده تالیف ذکر کرده‌اند که یکی از آن‌ها کتاب التفسیر است (طوسی، بی‌تا: ۱۲۲؛ آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۲۴۸/۴؛ امین، ۱۴۰۶: ۱۲۶/۱ و ۲۳۴/۵). اولین کسی که کتاب التفسیر را به ابن محبوب نسبت داده «ابن ندیم»

است و بعد از او نیز برخی هنگام معرفی اش گفته اند که وی کتاب تفسیر داشته است (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۴۰۶/۱؛ طوسی، بی تا: ۱۲۲؛ حلی، ۱۴۱۱: ۳۷؛ خویی، ۱۴۱۰: ۵/۸۹؛ آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۴/۲۴۸؛ سبحانی، ۱۴۱۸: ۳/۲۰۷).

با توجه به جایگاه مهمّ بازیابی تراث کهن تفسیری و اهمیت آن در شناخت تاریخ تفسیر امامیه از یک سو و منزلت علمی والای ابن محبوب از سوی دیگر، در این پژوهش به دنبال کسب مقاصد ذیل می‌باشیم:

۱. استخراج روایات کتاب التفسیر حسن بن محبوب که در دل میراث تفسیر روایی موجود رخ می‌نماید؛

۲. شناسایی کمّ و کیف تفسیری از حیث فراوانی روایات و گستره قرآنی آنها؛

۳. اعتبارسنجی روایات در قالب شناسایی مصادر، راویان و منابعی که در سده‌های نخست، روایات تفسیری وی را انعکاس داده‌اند؛

۴. ارزیابی سندی و محتوایی روایاتی که مفادشان در ظاهر با قرآن یا دیگر روایات ناسازگار است؛

۵. گونه‌یابی و موضوع‌شناسی روایات بازتاب یافته در تفسیر ایشان.

۲- پیشینه پژوهش

در زمینه بازیابی کتاب تفسیر حسن بن محبوب تاکنون نگارشی مستقل صورت نپذیرفته است؛ اما پیشینه سخن پیرامون شرح حال ایشان و آثار وی به منابع رجالی کهن که در بخش قبل درباره شخصیت‌شناسی این راوی از آنها بهره جستیم، بازمی‌گردد. در سال‌های اخیر نیز دو پژوهش با عنوان «جستجویی در ترجمه حسن بن محبوب» (زارعی کریان، ۱۳۷۶: ۲۳۲-۲۴۴) و «حسن بن محبوب کوفی» (بهبودی، ۱۳۷۶: ۴۰۹-۴۱۰) به چاپ رسیده است. از جمله پژوهش‌هایی که با تحقیق حاضر مشابهت رهیافتی دارند، دو مقاله «بازیابی روایات کتاب التفسیر علی بن ابی حمزه»

بطائنی» (راد و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۸۷-۲۱۵) و «در جستجوی تفسیر القرآن یونس بن عبدالرحمن» (راد و کمالی نیا، ۱۳۹۳: ۲۶-۴۸) می‌باشند.

۳- استخراج داده‌ها

۳-۱. فراوانی روایات

پیش‌تر اشاره گردید که کتاب التفسیریکی از تألیفات حسن بن محبوب بوده که ابن ندیم از آن خبر داده، اما هیچ یک از رجالیون از کمیت و کیفیت آن سخنی به میان نیاورده‌اند.

با جستجویی که نگارندگان در میان تمامی تفاسیر روایی شیعی به عمل آوردند، نتیجه به دست آمده حاکی از این است که روایات تفسیری که نام حسن بن محبوب در سند آن‌ها مشاهده می‌شود در هفت منبع گزارش شده است که در مجموع تعداد آن‌ها ۱۳۹۶ روایت می‌باشد که با حذف روایات تکراری در خود کتاب یا در کتب تفسیری پیشین، میزان آن به ۴۷۰ حدیث می‌رسد. شایان ذکر است با توجه به اینکه تعداد روایات تفسیری بدون واسطه حسن بن محبوب از ائمه علیهم‌السلام اندک بوده، نگارندگان روایاتی را نیز که حسن بن محبوب در سلسله سند آن‌ها به عنوان یکی از ناقلان است، جزء روایات تفسیری وی به شمار آورده‌اند.

آمار تفکیکی روایات مذکور بدین شرح است:

ردیف	منبع	مجموع احادیثی که نام ابن محبوب در سند آن‌هاست	احادیث غیر تکراری
۱	تفسیر القمی	۵۲ حدیث	۵۱ حدیث
۲	تفسیر فرات الکوفی	۱ حدیث	۱ حدیث
۳	تفسیر العیاشی	۴ حدیث	۳ حدیث
۴	تأویل الآیات الظاهرة فی	۴۹ حدیث	۳۶ حدیث

		فضائل العترة الطاهرة	
۲۴۶ حدیث	۴۱۷ حدیث	البرهان فی تفسیر القرآن	۵
۱۲۹ حدیث	۴۳۴ حدیث	نور الثقلین	۶
۴ حدیث	۴۳۹ حدیث	کنزالدقائق و بحر الغرائب	۷
۴۷۰ حدیث	۱۳۹۶ حدیث	مجموع منابع	*

۲-۳. گستره قرآنی روایات

گزارش‌های مؤلفان تفاسیر مذکور و بررسی محتوایی روایات نقل شده، حاکی از این است که کتاب تفسیر حسن بن محبوب، اثری جامع و کامل بوده و او در تألیف کتاب خویش محدودیتی از حیث موضوع یا گزینش سوره‌های خاص اعمال نکرده و درصدد گردآوری روایات معصومین علیهم‌السلام ذیل تمام سوره‌های قرآن بوده است؛ چراکه روایات منقول او از میان ۱۱۴ سوره قرآن کریم ۹۰ سوره را در برمی‌گیرد که حجم آن سوره‌ها معادل ۹۷/۳ درصد کل مصحف قرآن کریم می‌باشد و ۲۴ سوره‌ای که ذیل آن‌ها روایتی نقل نشده در سه جزء ۲۸، ۲۹ و ۳۰ قرار دارند و اکثر آن‌ها قصار السور می‌باشند که عبارت‌اند از: الحشر، الجمعة، القلم، التکویر، الانفطار، البروج، الطارق، الغاشیه، البلد، الشمس، الضحی، الشرح، التین، الزلزله، العادیات، القارعه، العصر، الهمزه، القریش، الماعون، الکافرون، النصر، المسد و الناس. البته از یک سو با وجود حجم بالای روایات منقول از حسن بن محبوب در میراث روایی شیعی که بالغ بر ۱۵۰۰ حدیث می‌باشد و از سوی دیگر با توجه به فراوانی و گستره روایات گزارش شده در منابع تفسیری و حجم اندک سوره‌هایی که فاقد روایت تفسیری می‌باشند، احتمال مفقود شدن و عدم دسترسی میراث روایی کهن شیعی به روایات تفسیری ذیل سوره‌های مذکور قوت می‌یابد.

۳-۳. اعتبارسنجی روایات

باتوجه به فراوانی روایات ابن محبوب و تنوع اسناد آن‌ها، پرداختن به اعتبارسنجی

سندی یکایک آن‌ها در این وجیزه نمی‌گنجد؛ از این رو در این نوشتار اهتمام ما بر سنجش اعتبار صدور روایات در سه سطح مصدر (استادان)، راوی (شاگردان) و منابع آن‌ها می‌باشد و در پایان تنها به بررسی اسناد روایاتی می‌پردازیم که از نظر محتوایی دچار مشکل بوده، پذیرش آن‌ها دشوار است.

۳-۳-۱. مصادر

پیش از شناسایی استادان تفسیری ابن محبوب، شایان ذکر است که در میان روایات ایشان تنها سه روایت مشاهده شد که بدون واسطه از معصوم نقل کرده است.^۱ دو حدیث از امام رضا علیه السلام (عیاشی، ۱۳۸۰/۱: ۲۴۰؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵: ۳۸۶/۵) و یک حدیث از امام باقر علیه السلام (قمی، ۱۴۰۴/۱: ۴۵) می‌باشد. با توجه به اینکه شهادت امام باقر علیه السلام در سال ۱۱۴ ق واقع شده و حسن بن محبوب در سال ۱۴۵ ق متولد شده، نقل مستقیم وی از امام پنجم مورد خدشه واقع می‌شود و سند این روایت مرسل محسوب می‌گردد. در دیگر منابع روایی نیز، تنها تفسیر البرهان به نقل این حدیث از تفسیر قمی پرداخته (بحرانی، ۱۳۷۴/۱: ۱۹۳) و در هیچ منبع روایی با این سند و متن گزارش نشده است. البته دو روایت مشابه آن در تفسیر عیاشی و بحار الانوار (به نقل از قصص الأنبياء) مشاهده گردید که از لحاظ متنی با روایت مذکور به اندازه‌ای تفاوت دارند که نمی‌توان ادعا کرد همگی یک روایت با اسناد مختلف هستند (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۰/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۴/۱۱: ۲۶۶).

در میان روایانی که حسن بن محبوب احادیث خویش را از ایشان اخذ نموده براساس فراوانی نقل، هشت نفر از ایشان بیشترین آمار را به خود اختصاص داده‌اند.

۱. به نظر می‌رسد علت این مسئله جایگاه ویژه اصحاب امام صادق علیه السلام و مکتوبه‌های آن‌ها برای حلقه حدیثی کوفه در اواخر قرن دوم و اوایل سده سوم هجری می‌باشد (رک: گرامی، ۱۳۹۶: ۳۱۷).

بیشترین اخذ حدیث از علی بن رئاب بوده که همین مسئله نمایانگر این است که وی استاد بزرگ تفسیر حسن بن محبوب بوده است. مؤید این ادعا، سخن برخی رجال معاصرویی می باشد که گفته اند: «ابن محبوب، برای هر حدیثی که از علی بن رئاب در دفتر خود به ثبت می رساند، یک درهم نقره از پدرش دریافت می داشت» (طوسی، ۱۳۴۸: ۵۸۵). آمار تفصیلی استادان ابن محبوب بدین شرح است:

ردیف	استاد	مجموع احادیث اخذ شده
۱	علی بن رئاب سعدی	۷۷
۲	عبدالله بن سنان	۳۵
۳	ابوایوب الخزاز	۲۹
۴	محمد بن فضیل	۲۶
۵	علاء بن رزین	۲۵
۶	هشام بن سالم	۲۵
۷	مالک بن عطیه	۲۳
۸	محمد بن نعمان الاحول	۲۰
۹	ابو حمزه ثمالی	۱۸

درنگی در کتب رجالی نشان می دهد که قریب به اتفاق استادان تفسیری حسن بن محبوب، افرادی ثقه و قابل اعتماد بوده و همین مطلب نشانه قوت مصدر روایات تفسیری وی و دقت و حساسیتش در اخذ حدیث از بزرگان است. به عنوان نمونه در مدح علی بن رئاب چنین آمده: «من أصحاب الصادق، له أصل کبیر و هو ثقة جلیل القدر» (طوسی، بی تا: ۲۶۳؛ خویی، ۱۴۱۰: ۱۲/۱۷)، درباره عبد الله بن سنان گفته شده: «کوفی ثقة، من أصحابنا جلیل لا یطعن علیه فی شیء، من الفقهاء الأعلام» (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱/۲۱۴؛ حلی، ۱۴۱۱: ۱/۱۰۴؛ خویی، ۱۴۱۰: ۱۰/۲۰۹) و در توثیق هشام بن سالم

این‌گونه نگاشته شده: «ثقة ثقة، من الرؤساء والأعلام» (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱/۴۳۴؛ حلی، ۱۴۱۱: ۱/۱۷۹؛ خویی، ۱۴۱۰: ۱۹/۲۹۷).

در خصوص نقل حسن بن محبوب از ابو حمزه ثمالی نکته‌ای وجود دارد و آن اینکه وفات ابو حمزه در سال ۱۵۰ ق بوده و در آن زمان یک سال بیشتر از عمر ابن محبوب نگذشته بود؛ در نتیجه ملاقات وی با ابو حمزه ناممکن بوده و بدین سبب از سوی برخی از شاگردان و معاصران خود مورد انتقاد قرار گرفته بود که او اصول فنی را رعایت نمی‌کند و بدون سماع و اجازه و قرائت، از نسخه‌های کهن روایت می‌کند. کشی این گزارش را نقل کرده است: «وأصحابنا يتهمون ابن محبوب في روايته عن ابن أبي حمزة» (طوسی، ۱۳۴۸: ۵۶۶). پیشتر از این جریان، رئیس وقت مدرسه حدیثی قم، احمد بن محمد بن عیسی است (همان: ۵۱۲)، اما پس از مدتی که درستی دیدگاه روایت از نسخه‌های معتبر - که شواهد علمی بردستی آن‌ها گواهی دهد - مورد پذیرش قرار گرفت، منتقدان از جمله احمد بن محمد بن عیسی دیدگاه خود را تعدیل نموده، حیثیت علمی ابن محبوب اعاده شد تا جایی که احمد بن محمد بن عیسی نه تنها از عمل خود توبه کرد، بلکه کتاب نوادر ابو حمزه را از طریق حسن بن محبوب روایت نمود (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۱۶).

۳-۳-۲. راویان

در میان راویانی که نسبت به اخذ احادیث تفسیری از حسن بن محبوب اهتمام داشتند نام دو تن به شکل چشم‌گیری خودنمایی می‌کند: احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی و ابراهیم بن هاشم ابواسحاق قمی، پدر علی بن ابراهیم صاحب تفسیر قمی. احمد بن محمد بن عیسی بالغ بر صد روایت و ابراهیم بن هاشم پنجاه روایت از حسن بن محبوب گزارش نموده‌اند. توجه به جایگاه علمی و منزلت بالای احمد بن محمد بن عیسی چنان‌که نجاشی درباره‌ی وی چنین تعبیری آورده: «شیخ القمیین و وجههم و فقیههم، غیر مدافع» (همان: ۳۳۸) و سخت‌گیری‌های وی در اخذ حدیث،

در کنار موقعیت ویژه ابراهیم بن هاشم که مرحوم خوبی با ذکر چهار دلیل هرگونه تردید در وثاقت وی را مردود دانسته و گفته که او اولین کسی بوده که به نشر حدیث در قم پرداخته و هیچ راوی از لحاظ کثرت نقل نمی تواند به وی نزدیک گردد (خوبی، ۱۴۱۰: ۳۱۷/۱)، همگی نشان دهنده قوت و اعتبار روایات ابن محبوب و اعتماد بزرگان به روایات تفسیری اوست.

۳-۳-۳. منابع

پراکندگی و انعکاس روایات تفسیری ابن محبوب در منابع متعدد دست اول در سده های سوم تا ششم نشان می دهد صاحبان جوامع متقدم، به منقولات قرآنی وی دسترسی داشته و به او حسن اعتماد داشته اند. فهرست آثاری که از روایات تفسیری ابن محبوب بهره برده اند و نام او در میان اسانید روایات ایشان به چشم می خورد، بدین قرار است:

سده سوم	سده چهارم	سده پنجم	سده ششم
تفسیر قمی	تفسیر فرات کوفی	تهذیب الاحکام شیخ طوسی	مناقب آل ابی طالب ابن شهر آشوب
	تفسیر عیاشی		
	الکافی کلینی		
	الغیبه نعمانی		
محاسن برقی	من لایحضره الفقیه	امالی شیخ طوسی	مناقب آل ابی طالب ابن شهر آشوب
	خصال صدوق		
	ثواب الاعمال صدوق		
	معانی الاخبار صدوق		
	عیون اخبار الرضا صدوق		

	دلایل الامامه	علل الشرايع صدوق	بصائر الدرجات
		کمال الدين و تمام النعمه	صفار

شایان ذکر است در میان احادیث تفسیری ابن محبوب چهار روایت از جهت محتوایی با اشکالاتی همچون اسرائیلی بودن یا تقیه در صدور مواجه می‌باشند که در ادامه به سنجش سندی و محتوایی آن‌ها خواهیم پرداخت. دو روایت در تفسیر قمی، یک روایت در تفسیر البرهان و یک روایت در تفسیر نور الثقلین گزارش شده است.

الف) ارزیابی سندی

روایان موجود در سند روایت اول و دوم^۱ از تفسیر قمی (قمی، ۱۴۰۴: ۵۵/۱ و ۲۵۱)، با توجه به توصیفاتى که در منابع رجالى آمده، همگى امامى، قابل اعتماد و ثقه مى‌باشند و روایت از لحاظ سندی صحیح بوده، با اشکالی مواجه نیست (خویی، ۱۴۱۰: ۲۸۵/۳-۲۸۶ و ۱۶۸/۱۷). روایت سوم^۲ را صاحب تفسیر البرهان از شیخ طوسی در تهذیب نقل کرده است (بحرانی، ۱۳۷۴: ۶۹۵/۲؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۱۲۴/۴). شیخ

۱. سند روایت اول: «حدّثني أبي عن الحسن بن محبوب عن علي بن رئاب عن محمد بن قيس عن أبي جعفر عليه السلام». سند روایت دوم: «حدّثني أبي قال حدّثني الحسن بن محبوب عن محمد بن النعمان الأحول عن بريد العجلي عن أبي جعفر عليه السلام».

۲. سند روایت: «الحسن بن محبوب عن عبد الله بن سنان قال سمعت أبا عبد الله عليه السلام»، طریق شیخ طوسی به روایات ابن محبوب که در مشیخه آمده چنین است: «وما ذكرته عن الحسن بن محبوب ما اخذته من كتبه و مصنفاته، فقد اخبرني بها احمد بن عبدون عن علي بن محمد بن الزبير القرشي عن احمد بن الحسين» (طوسی، ۱۴۰۷: المشیخه، ۵۲). طریق شیخ صدوق نیز این‌گونه است: «وما كان فيه عن الحسن بن محبوب فقد روّيته عن محمد بن موسى بن المتوكل عليه السلام عن عبد الله بن جعفر الحميري؛ وسعد بن عبد الله، عن أحمد بن محمد ابن عيسى، عن الحسن بن محبوب» (صدوق، ۱۳۷۶: ۴/۴۵۳).

صدوق نیز این روایت را گزارش کرده است (صدوق، ۱۳۷۶: ۲/۴۰). با توجه به توصیفاتی که دربارهٔ مشایخ و شاگردان ابن محبوب ارائه شده، هر دو سند این روایت نیز از اعتبار بالایی برخوردار است و صحیح تلقی می‌گردد (خویی، ۱۴۱۰: ۲/۱۴۳، ۲۰۹/۱۰، ۲۷۴/۱۷، نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۱۶). حدیث چهارم^۱ را صاحب تفسیر نور الثقلین از کتاب کافی گزارش کرده است (عروسی الحویزی، ۱۴۱۵: ۱/۶۳؛ کلینی، ۱۴۲۹: ۱۵/۵۳۲). از آنجا که این روایت را ابن محبوب از مقاتل بن سلیمان نقل کرده و مقاتل از اهل سنت به شمار آمده و بتری مسلک تلقی شده است (طوسی، ۱۳۸۱: ۳۰۶؛ برقی، ۱۳۸۳: ۴۷؛ حلی، ۱۴۱۱: ۲۶۰)، وثاقت وی ثابت نمی‌شود و سند این روایت از اعتبار کافی برخوردار نمی‌گردد؛ چنان‌که از سوی بزرگانی چون علامه مجلسی و علامه شعرانی نیز ضعیف تلقی شده است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۶/۱۷۲؛ مازندرانی، ۱۳۸۲: ۱۲/۳۰۰).

ب) ارزیابی محتوایی

در روایت اول که از حجم بالایی برخوردار است شخصی به نام عطا از امام باقر علیه السلام دربارهٔ هاروت و ماروت در آیهٔ ۱۰۲ سورهٔ بقره سؤال می‌پرسد و امام در پاسخ، به گلایهٔ دو فرشته از نافرمانی انسان‌ها در پیشگاه خداوند و درخواست عذاب برای ایشان اشاره می‌کند و خداوند در جواب، آن‌ها را به خصیصه‌های انسانی مبتلا کرده، به سوی زمین گسیل می‌دارد. آن دو ملک به چهار گناه شرک، قتل نفس، زنا و شرب خمر مبتلا می‌گردند و در نهایت به عذاب الهی گرفتار می‌شوند. علامه مجلسی بر این باور است که به قرینهٔ عامی بودن سؤال کننده، ممکن است روایت حمل بر تقیه گردد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۶/۳۱۹). صاحب تفسیر کنز الدقائق نیز معتقد به موافق بودن روایت با دیدگاه اهل سنت است. علامه طباطبایی داستان مذکور را جزء خرافاتی پنداشته که یهود

۱. سند روایت: «علی بن ابراهیم عن ابيه عن الحسن بن محبوب عن مقاتل بن سلیمان قال: سألت أبا عبد الله علیه السلام».

برای هاروت و ماروت ذکر کرده‌اند و معتقد است که مفاد آن با تصریح قرآن کریم به قداست ساحت و طهارت وجود فرشتگان از شرک و معصیت منافات دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷/۱:۲۳۹).

روایت دوم که ذیل آیه‌های ۱۸۹ و ۱۹۰ سوره اعراف گزارش شده، به این مطلب اشاره دارد که حوّا هر چه باردار می‌شد پس از وضع حمل، فرزندش از دنیا می‌رفت تا آنکه ابلیس به او و آدم پیشنهاد داد اگر نام فرزندشان را عبدالحارث بگذارند (حارث یکی از نام‌های شیطان بود) دیگر نمی‌میرد. آن دو وسوسه شیطان را نپذیرفتند و فرزندشان پس از ولادت از دنیا رفت. مرتبه بعد که حوّا باردار شد شیطان به آن دو گفت اگر پیشنهاد مرا نپذیرید فرزندتان بچه شتر یا گوساله و یا چهارپای دیگری خواهی شد، و با آن‌ها شرط کرد که اگر این نام را انتخاب کنید نوزادتان انسان خواهد بود. آدم و حوّا پذیرفتند و فرزندشان انسان به دنیا آمد. علامه مجلسی می‌گوید این خبر به علت شهرتش در میان مخالفان از روی تقیه صادر شده است (مجلسی، ۱۴۰۳/۱۱:۲۵۲). علامه طباطبایی نیز بر این باور است که این روایت جعلی و از دسیسه‌هایی است که اسرائیلی‌ها در روایات ما وارد کرده‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷/۸:۳۷۸). با توجه به نکات مذکور به نظر می‌رسد اشکال محتوایی این دو روایت توجیه‌ناپذیر بوده، با آیات قرآن و دیگر روایات قابل جمع نیست.

در روایت سوم که مربوط به آیه خمس می‌باشد، امام صادق علیه السلام خمس را مخصوص غنائم دانسته است: «لیس الخمس إلا فی الغنائم خاصة» (بحرانی، ۱۳۷۴/۲:۶۹۵؛ طوسی، ۱۴۰۷/۴:۱۲۴). شیخ طوسی ذیل این روایت متذکر شده است که منظور این است که خمس در ظاهر قرآن تنها به غنائم تعلق می‌گیرد و دیگر مواردی که خمس بدان‌ها تعلق می‌گیرد با سنت ثابت می‌گردد (طوسی، همان). ایشان در جای دیگر توجیه دومی ارائه می‌کند که منظور از غنائم، تمام درآمدها و فواید مالی است که برای انسان حاصل می‌شود و امام در روایتی دیگر موارد آن را به تفصیل بیان نموده است

(طوسی، ۱۳۹۰: ۵۶/۲). مرحوم مجلسی در روضه المتقین معتقد است که ظاهر این روایت حمل بر تقیه می‌شود، لکن مرادش این است که تمامی آنچه خمس به آن‌ها تعلق می‌گیرد غنیمت محسوب می‌گردد، یا اینکه خمس قابل اعتنا و فراوان، تنها در غنائم جنگی است و بقیه موارد نسبت به آن اندک محسوب می‌شود (مجلسی، ۱۰۷۰: ۱۱۰/۳). مرحوم غفاری نیز بر این باور است که اگر منظور حصر تعلق خمس به غنائم جنگی باشد روایت حمل بر تقیه می‌شود و ممکن است مقصود این باشد که هر آنچه خمس به آن تعلق گیرد غنیمت و نفع است (صدوق، ۱۳۷۶: ۴۰/۲). با توجه به توضیحات ارائه شده می‌توان گفت روایت مذکور یا از روی تقیه صادر گردیده است، یا منظور از غنیمت در آن، معنای عامی است که همه متعلقات خمس داخل در آن است، یا آنکه مقصود، تنها تفسیر ظاهر قرآن است.

روایت چهارم ذیل آیه ۳۶ سوره بقره چنین آمده: «مقاتل بن سلیمان گفت: من از امام صادق علیه السلام سؤال کردم هنگامی که آدم و حوّا به زمین هبوط کردند، طول قدشان چقدر بود؟ حضرت فرمود: در کتاب علی علیه السلام خواندم که وقتی خداوند آدم و حوّا را به زمین فرستاد، پاهای آدم در دو طرف «صفا» بود و سرش به افق آسمان رسیده بود. آدم از حرارت خورشید به خداوند شکایت کرد. خداوند به جبرئیل فرمان داد که آدم از حرارت آفتاب در رنج و زحمت است. جبرئیل نگاه عمیقی به آدم انداخت، در نتیجه طول آدم هفتاد ذرع شد و همچنین نگاهی به حوّا انداخت و قامت او سی و پنج ذرع گردید» (عروسی الحویزی، ۱۴۱۵: ۶۳/۱). حدیث پژوهان بزرگ شیعه در رفع اشکالات این روایت توجیهاات متعددی بیان نموده‌اند. علامه مجلسی ابتدا می‌گوید این روایت از جمله احادیث مشکلی به شمار می‌رود که فهم آن دشوار است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۲۷/۱۱). وی سپس دو اشکال آن را بیان کرده و به اشکال اول، دو پاسخ داده و برای اشکال دوم نه توجیه ذکر کرده است (همان، ۱۲۷-۱۲۹: ۱۴۰۴: ۱۷۱/۲۶-۱۷۶). فیض کاشانی نیز سه اشکال را مطرح کرده و بدان‌ها پاسخ داده است (فیض

کاشانی، ۱۴۰۶: ۲۶/۳۱۴). در مجموع می‌توان گفت که گرچه پذیرش مفاد روایت در بدو نظر مشکل می‌نماید، با توجه به اشکال‌زدایی اندیشمندان مذکور، قابل پذیرش می‌باشد و انگاره اسرائیلی بودن آن مردود تلقی می‌شود.

۳-۴. گونه‌شناسی

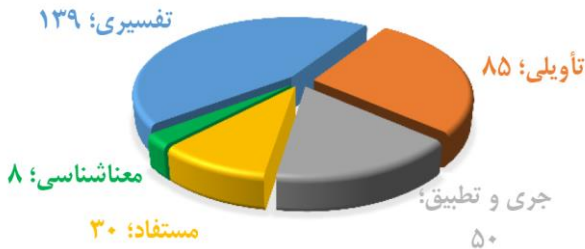
معیار ما در این بخش، گونه‌شناسی روایات تفسیری برپایه رهیافت شناختی - تبیینی می‌باشد (ر.ک: راد، ۱۳۹۳: ۶-۳۴). در این رهیافت روایات به دو کلان‌گونه «قرآن تبیینی» و «قرآن شناختی» تقسیم می‌شوند. گونه‌های فرعی روایات تبیینی در این رهیافت عبارت‌اند از: معناشناسی، تفسیری، تأویلی، جری و تطبیق و استنتاجی. همچنین روایاتی که با آیه وحدت موضوعی دارند (اشتراک موضوعی) و در آن‌ها نگاه تبیینی به آیات وجود ندارد با عنوان «مرتبط» از آن‌ها یاد می‌شود. این دسته از احادیث گرچه حاوی فوائد متنوع تاریخی و معرفتی در قرآن‌شناسی هستند، نمی‌توان نام احادیث تفسیری بر آن‌ها نهاد. در میان روایات گزارش شده از حسن بن محبوب در میراث تفسیری شیعه، هم روایات قرآن تبیینی و قرآن شناختی وجود دارد و هم روایات مرتبط.

پیش از ارائه بسامد گونه‌ها در روایات، شایان ذکر است که چون برخی از احادیث از حجم بالایی برخوردار بوده و در آن‌ها نکاتی پیرامون چندین آیه بیان شده که هر یک از آن‌ها ذیل یکی از گونه‌های یادشده قرار می‌گیرد، بدین سبب در گونه‌شناسی آن روایت هر دو گونه لحاظ شده است؛ و به این دلیل است که آمار گونه‌های ارائه شده از تعداد روایات منقول بیشتر است. این مسئله در بخش بعدی که به موضوع‌شناسی روایات می‌پردازیم نیز جریان دارد.

بررسی روایات نشان می‌دهد که بیشترین گزارش را کلان‌گونه قرآن تبیینی با ۳۱۲ مورد به خود اختصاص داده است. بعد از آن روایات مرتبط با ۱۹۵ مورد قرار گرفته و کلان‌گونه قرآن شناختی با سیزده مورد از کمترین نقل بهره‌مند است. در میان روایات

قرآن تبیینی، اهتمام بیشتر به گزارش گونه‌های تفسیری و تأویلی بوده و روایات جری و تطبیق، مستفاد و معناشناسی به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند.

نمودار گونه‌های قرآن تبیینی روایات تفسیری حسن بن محبوب

۵-۳. موضوع‌شناسی

در بخش پیشین که به شناسایی گونه‌های تفسیری روایات گزارش شده از حسن بن محبوب در منابع تفسیری موجود پرداختیم، متذکر شدیم که روایات «مرتبط» تنها اشتراک موضوعی با آیات قرآن دارند؛ در نتیجه نمی‌توان آن‌ها را حدیث تفسیری تلقی نمود. اما با توجه به این مسئله که تشخیص‌گزینش و چیدمان محتوایی کتب تفسیری اصحاب ائمه علیهم‌السلام به خاطر فقدان آن‌ها دور از دسترس به نظر می‌رسد و نمی‌توان با قاطعیت اظهار داشت که آن منابع دربرگیرنده چه گونه‌ای از احادیث تفسیری بوده‌اند، بر همین اساس در ادامه که به استخراج داده‌های محتوایی احادیث تفسیری ابن محبوب می‌پردازیم از تمامی روایات گزارش شده اعم از قرآن تبیینی، قرآن شناختی و مرتبط بهره برده، از محدودسازی آن‌ها به گونه‌ای خاص اجتناب می‌کنیم.

در نظر داشتن نکته‌ای که دربارهٔ افزایش آماری احادیث گونه‌شناسی شده متذکر

شدیم در این بخش نیز ضروری به نظر می‌رسد.

۳-۵-۱. عترت شناسی

بخش قابل توجه‌ای از روایات تفسیری حسن بن محبوب، گزاره‌هایی است که محور سخن در آن‌ها جایگاه خطیر امامت و ولایت و اوصاف والای اهل بیت علیهم‌السلام بوده و حاوی معارفی ناب در شأن اوصیای نبی مکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌باشد. این مجموعه احادیث که در صدد معرفی و تبیین منزلت اهل بیت علیهم‌السلام در منظومه اعتقادی دین اسلام بوده در مجموعه گزاره‌های روایی نقل شده توسط حسن بن محبوب، ۱۵۱ مورد را به خود اختصاص داده است که در دو عنوان ذیل قرار می‌گیرند. شایان ذکر است اکثر روایات این بخش در قالب گونه‌های تأویلی و جری و تطبیق قابل مشاهده می‌باشند.

أ. جایگاه عترت و شئون آن

این دسته از روایات از یک سوبه تعریف و تبیین جایگاه حساس و استراتژیکی امامت و ولایت اهل بیت علیهم‌السلام در ظاهر و باطن قرآن پرداخته و از سوی دیگر بر ارتباط عمیق آن با حقیقت ایمان و سازمانی پذیرش و باور به آموزه امامت و تبعیت از معصومین علیهم‌السلام و نقش کلیدی آن در شناخت و اطاعت خداوند تأکید دارند.^۱

ب. اوصاف و ویژگی‌های اهل بیت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم

دسته دوم روایات در مقام نمایاندن جنبه‌های برجسته شخصیت اهل بیت علیهم‌السلام، تشریح اوصاف و خصیصه‌های منحصر به فرد ایشان و ترویج اندیشه امام شناسی در بطن جامعه می‌باشد. این گونه روایات به تبیین زوایای وجودی ائمه اطهار و اوصاف

۱. ر.ک: قمی، ۱۴۰۴/۱:۶۶، ۳۷۰، ۶۱/۲، ۲۴۳، ۲۲۸، ۲۶۰، ۲۶۲، ۳۷۱؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰:۵۵۵؛ عیاشی، ۱۳۸۰/۱:۲۴؛ حسینی استرآبادی، ۱۴۰۹:۶۶، ۸۲، ۹۳، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۲۹، ۱۶۶، ۱۸۰، ۱۸۴، ۲۳۴، ۲۷۶، ۳۷۸، ۳۸۱، ۴۰۴، ۴۱۷، ۵۷۰، ۶۶۲، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۹۵، ۷۰۶، ۷۱۴؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۲۲۴/۱؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵:۱/۵۶۴، ۷۷۶.

ذاتی اعطایی از ناحیه خداوند به ایشان پرداخته‌اند.^۱

۳-۵-۲. احکام فقهی

دسته دیگر از روایات تفسیری حسن بن محبوب درباره موضوعات فقهی و فروع احکام است. این بخش از کنش‌های زبانی موجود در احادیث که فراوانی آن به ۱۱۴ مورد می‌رسد، در صدد ارائه آگاهی‌های قرآنی مورد نیاز شیعیان در زمینه مسائل عبادی، احکام شخصی و روابط خانوادگی و اجتماعی است که حاکی از تبیین و تفسیر دقیق آیات از جانب معصوم علیه السلام می‌باشد، یا آنکه امام مفاهیم عام و مطلق یا معانی باطنی آیات را بر مصادیق نوآمد انطباق می‌دهد. برخی روایات نیز در صدد استنباط آموزه قرآنی از مقاصد آیات توسط معصوم در حل یک معضل و ناهنجاری در حیات دینی است و این خود نشانه فهم جامع و توانمندی علمی معصوم در به سخن درآوردن قرآن در مسائل جاری است. برخی از گونه‌های تفسیری و جری و تطبیق و بیشتر روایات مستفاد مربوط به همین بخش از احادیث می‌باشد. موضوعات فقهی پرداخته شده در روایات را بر اساس فراوانی نقل در موارد ذیل می‌توان خلاصه نمود:

۱. احکام خانواده (زناشویی): این دسته از گزاره‌های روایی حاوی احکام شرعی پیرامون موضوعاتی از قبیل: حقوق متقابل زن و شوهر، مهریه و هبه، نکاح و شروط آن، انواع طلاق و شرایط آن، لعان، ظهار، احکام مقاربت، شیردهی و پوشش بانوان

۱. رک: قمی، ۱۴۰۴/۱: ۲۳۴/۲، ۲۴۳/۲؛ حسینی استرآبادی، ۱۴۰۹: ۸۴، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۲۱، ۵۰۵، ۶۶۱، ۶۷۰، ۶۷۸، ۶۹۴، ۶۹۵، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۴۸، ۸۲۱؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۷۵۹/۲، ۱۲۵/۳، ۳۹۸، ۵۵۲، ۵۶۴، ۹۱۰، ۹۱۱، ۱۴/۴، ۲۹۶، ۹۰/۵، ۱۹۵؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵: ۵۷۰/۱، ۳۱۲، ۴۱۵، ۳/۴، ۴۵۲/۴، ۴۵۳، ۵۷۱، ۵/۵، ۲۴۵/۵، ۴۶۴، ۷۲۲؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۱۷۱/۲.

می‌باشد. گزاره‌های موجود در روایات پیرامون این دسته از احکام به ۴۱ مورد می‌رسد.^۱
 ب. احکام اقتصادی: بخش دیگری از روایات به فروع احکام مالی پیرامون موضوعاتی همچون دیون، خمس، زکات، قرض، ربا، ارث، جزیه و کفاره پرداخته‌اند. این دسته از کنش‌های زبانی با ۳۶ گزارش در رتبه دوم قرار گرفته‌اند.^۲

ج. احکام عبادی: بخش دیگری از احادیث تفسیری ابن محبوب مربوط به پاره‌ای از احکام طهارت، نماز، روزه، حج، اعتکاف و نذر می‌باشد. فراوانی این دسته به ۲۲ مورد می‌رسد.^۳

د. احکام قضایی و جزایی: این دسته از روایات به مباحث قضاوت حاکم شرع، شهادت شهود، احکام قصاص و حدود شرعی پرداخته‌اند. موضوعاتی از قبیل شرایط شهود، حدّ قذف، حدّ سرقت، حدّ زنا، حدّ لواط و احکام قصاص از آن نمونه‌اند. این بخش از احکام در پانزده روایت به چشم می‌خورد.^۴

۱. رک: قمی، ۱۴۰۴/۲: ۳۵۳؛ بحرانی، ۱۳۷۴/۱: ۴۶۲، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۸، ۴۷۸، ۴۸۰، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۷، ۴۹۲، ۴۹۳، ۷۵/۲، ۵۹/۴، ۶۱، ۹۹، ۳۱۰/۵، ۴۰۴، ۴۰۶، ۴۰۷؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵/۱: ۲۳۵، ۴۵۴، ۴۶۰، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۹۴، ۶۰۰، ۵۷۸/۳، ۵۸۶، ۵۹۰، ۵۹۲، ۵۹۸، ۶۲۵، ۲۸۹/۴، ۳۰۰، ۱۴۳/۵، ۲۵۶، ۲۵۵/۹، ۳۶۰.

۲. رک: قمی، ۱۴۰۴/۱: ۱۵۸، ۵۵/۲؛ بحرانی، ۱۳۷۴/۱: ۴۰۲، ۴۸۴، ۵۵۸، ۲۵/۲، ۲۶، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۴۱، ۶۴، ۷۳، ۳۴۸، ۶۴۰، ۶۹۲، ۶۹۴، ۶۹۵، ۷۵۹، ۸۳۶، ۷۳۵/۳؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵/۱: ۲۸۱، ۲۹۳، ۲۹۷، ۴۴۷، ۴۵۴، ۵۳۱، ۵۳۲، ۶۳۷، ۱۴۴/۲، ۱۴۵، ۵۴۰/۳، ۵۴۱، ۶۲۵، ۶۲۶، ۲۵۷/۵.

۳. رک: عیاشی، ۱۳۸۰/۱: ۱۹۰؛ بحرانی، ۱۳۷۴/۱: ۳۲۶، ۳۸۷، ۴۳۷، ۴۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۷۲۶، ۲۹۹/۳، ۸۷۹، ۹۱۰، ۹۱۱؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵/۱: ۱۲۳، ۱۴۷، ۱۵۴، ۱۷۵، ۱۸۴، ۱۸۸، ۳۷۳، ۷۶۳، ۴۸۷/۴، ۵۲۴/۳.

۴. رک: بحرانی، ۱۳۷۴/۲: ۶۴، ۱۴۹، ۲۸۴، ۲۹۱، ۲۹۵، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۷۶، ۴۸/۴، ۶۶۴، ۵۷۹؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵/۳: ۵۷۱، ۵۷۵، ۵۷۶.

۳-۵-۳. تاریخ‌شناسی

دسته سوم از کلان‌مجموعه احادیث تفسیری حسن بن محبوب در برگزیده داده‌های گوناگون تاریخی در خصوص وقایع و رخداد‌های گذشته از زمان حضرت آدم علیه السلام تا پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله و وصی ایشان امام علی علیه السلام می‌باشد. این بخش از اطلاعات تفسیری که اغلب روایات مندرج در گونه مرتب‌را شامل می‌شود در ۹۳ گزاره روایی قابل مشاهده است و می‌توان آن‌ها را به دو دسته ذیل تقسیم کرد:

أ. سرگذشت انبیای الهی، کتب آسمانی و امت‌های پیش از اسلام (۶۰ کنش

زبانی):

آدم علیه السلام و هابیل و قابیل: ۱۵ روایت، موسی علیه السلام: ۸ روایت، نوح علیه السلام: ۸ روایت، یعقوب علیه السلام و یوسف علیه السلام: ۷ روایت، مریم و عیسی علیه السلام: ۷ روایت، ابراهیم علیه السلام و اسماعیل علیه السلام: ۵ روایت، هود علیه السلام: ۲ روایت، صالح علیه السلام: ۱ روایت، لوط علیه السلام: ۱ روایت، شعیب علیه السلام: ۱ روایت، ایوب علیه السلام: ۱ روایت، سلیمان علیه السلام: ۱ روایت، زکریا و یحیی علیه السلام: ۱ روایت. همچنین داستان هاروت و ماروت، اصحاب سبت، اهل انطاکیه، اهل قریه‌ای که از ترس مرگ از دیار خویش خارج شدند (ذیل آیه ۲۴۳ بقره)، قوم سبأ و اصحاب فیل نیز هریک با ۱ مورد گزارش در روایات ابن محبوب دیده می‌شوند.^۱

ب. سرگذشت پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله و امت اسلام: ۲۱ روایت^۲ و وقایع مربوط به امام

۱. ر.ک: قمی، ۱۴۰۴/۱: ۳۶، ۵۵، ۱۰۱، ۱۵۸، ۱۶۵، ۲۴۴، ۲۵۱، ۳۵۴، ۱۳۵/۲، ۲۱۲، ۲۳۹؛ بحرانی، ۱۳۷۴/۱: ۱۸۳، ۵۰۲، ۲۷۲/۲، ۳۴۳، ۳۸۰، ۷۰۴، ۱۰۱/۳، ۱۰۹، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۵۶، ۱۹۲، ۲۰۲، ۲۶۵، ۱۶۴، ۱۶۲/۵، ۷۵۴، ۶۱۸، ۶۱۶، ۶۱۲، ۵۸۴، ۵۱۲، ۵۱۰/۴، ۷۶۱، ۷۶۰، ۷۱۶، ۶۲۶، ۵۹۷، ۳۳۸، ۳۶۴، ۳۶۹، ۵۰۰، ۷۶۱، ۸۱۲؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵/۱: ۶۳، ۱۲۵، ۲۱۳، ۴۱/۲، ۳۸۹، ۴۱۵، ۴۵۸، ۴۵۸، ۳۲۵/۳، ۶۲/۴، ۶۳، ۱۷۸/۵، ۴۲۶؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸/۱۱: ۱۵۷.

۲. ر.ک: قمی، ۱۴۰۴/۱: ۲۳۳، ۲۴۳/۲؛ حسینی استرآبادی، ۱۴۰۹: ۲۴۰، ۶۰۵، ۸۲۱؛ بحرانی، ۱۳۷۴:

علی علیه السلام: ۱۲ روایت.^۱

۳-۵-۴. جهان‌شناسی

دسته چهارم از کلان مجموعه احادیث تفسیری حسن بن محبوب دربرگیرنده اطلاعات وسیع و متنوعی در حوزه شناخت موجودات و عوالم چندگانه وجودی و مختصات آن‌هاست. در این بخش از روایات که تعداد آن‌ها به هفتاد مورد می‌رسد، معصومین علیهم السلام به تشریح برخی ویژگی‌های نظام هستی، موجودات، عالم پیش از آفرینش، دنیا، برزخ و روز قیامت و سرای جاویدان پرداخته‌اند. این‌گونه از روایات که همچون بخش پیشین، بیشتر در گونه مرتبط رخ می‌نماید، در دسته‌های ذیل قابل بررسی است:

- ا. عالم آخرت: مباحثی از قبیل نفخ صور، حشر، شدائد روز قیامت، پرونده اعمال، حسابرسی، میزان، شهادت انبیاء و امامان، شفاعت، اوصاف بهشتیان و دوزخیان، ویژگی‌های نعمت‌های بهشتی و عذاب‌های جهنمی: ۳۰ روایت.^۲
- ب. عالم دنیا و موجودات مادی همچون آسمان‌ها، زمین، اجرام آسمانی و افلاک، بادها، شب و روز، سرما و گرما، انسان‌ها و جنیان: ۱۹ روایت.^۳

→ عروسی الحویزی، ۷۷۴، ۲۷۴، ۱۹۵، ۶۴/۵، ۸۵۹، ۳۹۰، ۳۳۶، ۳۰۴/۴، ۳۸۹، ۷۸/۳، ۶۰۶/۲

۱۴۳/۵، ۲۹۲/۴، ۲۰۲/۳، ۴۷۳/۲، ۴۲۲/۱: ۱۴۱۵

۱. رک: قمی، ۲۳۴/۱: ۱۴۰۴، بحرانی، ۱۳۷۴: ۷۵۹/۲، ۱۲۵/۳، ۳۹۸، ۵۶۴، ۹۰۱، ۱۴/۴، ۹۰/۵، ۱۹۵؛

عروسی الحویزی، ۵۷۰/۱: ۱۴۱۵، ۹۵/۲، ۵۵۱/۳.

۲. رک: قمی، ۱۴۰۴: ۱۹۰/۱، ۱۹۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۳۶۵، ۲۰/۲، ۲۵، ۵۰، ۶۴، ۲۲۳، ۲۴۶، ۲۵۲،

۲۵۹، ۲۸۸؛ حسینی استرآبادی، ۱۴۰۹: ۱۶۷، ۶۳۶، ۷۱۵؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۵۲۲/۲، ۱۶/۳، ۵۵۱،

۸۲۰، ۵۹۷/۴، ۵۹۷، ۷۶۷، ۱۸۰/۵، ۲۴۲، ۲۴۷؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵: ۱۷۱/۳، ۱۷۱/۵، ۶۶۵.

۳. رک: قمی، ۱۴۰۴: ۳۶/۱، ۲۲۴، ۱۵/۲، ۵۹، ۱۱۴؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۱۶۳/۱، ۱۲/۳، ۵۶، ۳۳۸، ۴۴۱،

- ج. عالم برزخ، ملکوت، حقایقی از قبیل عرش الهی و کتابت اعمال، و موجودات غیرمادی همچون انواع فرشتگان و ارواح انسان‌ها: ۱۵ روایت^۱.
- د. عالم پیش از آفرینش (ذَرّ): ۶ روایت^۲.

۳-۵-۵. معارف متنوع قرآنی

علاوه بر روایاتی که در چهار دسته قبلی بدان‌ها اشاره گردید، احادیث دیگری نیز از ابن محبوب گزارش شده است که با توجه به گستردگی و تنوع موضوعی آن‌ها، همگی را در دسته پنجم با عنوان معارف قرآنی قرار دادیم. این روایات به مسائل گوناگون اعتقادی، اخلاقی، قرآن‌شناسی و... پرداخته‌اند که تعداد آن‌ها به ۱۵۳ روایت می‌رسد. بیشترین گونه‌های قرآن‌شناسی، معناشناسی و تفسیری در این بخش قابل مشاهده است که موضوعاتی از قبیل: ایمان و اسلام، بعثت و رسالت انبیاء، هدایت، توبه، احسان، رازداری، آیات محکم و متشابه، حروف مقطعه، آداب قرائت قرآن، طینت مؤمن، قرعه، فال بد زدن و شوم دانستن را شامل می‌شود^۳.

-
- ۵۱۲، ۷۲۳، ۱۹/۴، ۱۴۴، ۵/۲۵؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵: ۳/۵۳۴، ۵۴۰، ۴/۳۴۰، ۳۸۵.
۱. رک: قمی، ۱۴۰۴/۱: ۳۶/۲، ۵۹/۲، ۲۶۰؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۱/۳۱۵، ۳/۷۹، ۸۰، ۲۵۲، ۷۲۳، ۷۵۰، ۴/۵۳۵، ۷۱۳، ۵/۵۴۰؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵: ۳/۵۵۸، ۴/۳۴۰، ۳۸۵.
۲. رک: قمی، ۱۴۰۴/۲: ۳۷۱/۲؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۳/۸۵۶، ۴/۱۷، ۵/۱۷۳؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵: ۲/۹۳، ۹۵.
۳. رک: قمی، ۱۴۰۴/۱: ۹۹/۱، ۲۲۴، ۲/۶۳، ۲۰۶، ۲۸۹؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۲/۲۱۱؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۱/۳۳۸، ۳۷۰، ۳۸۴، ۴۱۲، ۴۳۴، ۴۴۰، ۴۶۳، ۵۲۳، ۵۴۰، ۶۰۵، ۶۰۸، ۶۵۲، ۶۵۵، ۶۵۷، ۷۰۵، ۷۲۳، ۴۴/۲، ۶۸، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۵۶، ۳۰۲، ۵۲۸، ۶۲۱، ۶۴۷، ۷۱۰، ۷۲۴، ۷۵۶، ۷۹۳، ۱۳۲/۳، ۲۶۶، ۳۹۸، ۵۱۶، ۵۳۱، ۵۶۶، ۶۳۹، ۷۱۰، ۷۵۴، ۸۶۹، ۳۱/۴، ۵۶، ۱۹۹، ۳۴۲، ۳۵۲، ۵۲۴، ۶۳۱، ۵۳۴، ۶۹۷، ۲۰/۵، ۶۵، ۱۵۹، ۱۶۰، ۲۰۴، ۳۱۷، ۳۸۸، ۴۲۵، ۵۷۸، ۶۹۹، ۸۱۲؛ عروسی
- ←

نتیجه‌گیری

۱. روایات تفسیری حسن بن محبوب در هفت منبع تفسیرروایی شیعه گزارش شده است و در مجموع تعداد آن‌ها ۱۳۹۶ روایت می‌باشد که با حذف روایات تکراری، میزان آن به ۴۷۰ روایت می‌رسد.

۲. براساس شواهد موجود در منابع تفسیرروایی، گستره روایی کتاب التفسیر حسن بن محبوب دربرگیرنده قریب به اتفاق سوره‌های قرآن کریم می‌باشد. گستره معنایی روایات نیز محدود به موضوعاتی خاص نبوده و از تنوع بالایی بهره‌مند است. از این رو می‌توان گفت که تألیف وی اثری جامع و کامل بوده و در آن محدودیت خاصی اعمال نشده است.

۳. این کتاب از لحاظ محتوا، مصادر، راویان و پژواک در منابع متقدم از اعتبار

→ الحویزی، ۱۴۱۵/۱: ۴۰، ۲۶۴، ۲۸۹، ۲۹۷، ۳۵۱، ۳۶۰، ۴۹۳، ۴۹۶، ۵۲۶، ۵۶۷، ۷۰۲، ۷۵۷، ۲۸/۴، ۶۲۹، ۵۸۶، ۲۶۳، ۲۳۹، ۱۷۷، ۱۷۰، ۸۸/۳، ۵۱۶، ۴۹۴، ۴۱۵، ۴۰۱، ۲۷۶، ۲۶۹، ۱۱۵/۲، ۱۶۹، ۱۶۸، ۱۶۳، ۸۹، ۸۸، ۳۳/۵، ۵۸۴، ۵۸۳، ۵۳۱، ۵۲۸، ۴۹۲، ۴۹۱، ۳۸۲، ۲۰۷، ۱۸۳، ۷۳، ۳۵۱/۱۴، ۳۹۹/۷: ۱۳۶۸، قمی مشهدی، ۶۶۵، ۶۱۴، ۳۰۲، ۲۲۲، ۱۸۶

بالایی برخوردار است. قریب به اتفاق استادان تفسیری حسن بن محبوب افرادی ثقه و قابل اعتماد بوده، در میان راویانی که نسبت به اخذ احادیث تفسیری از حسن بن محبوب اهتمام داشته‌اند، احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی و ابراهیم بن هاشم ابواسحاق قمی بیشترین نقل را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین روایات تفسیری ابن محبوب در هجده منبع دست اول در سده‌های سوم تا ششم انعکاس یافته است که همه این شواهد گواه براعتبار بالای اثر تفسیری وی می‌باشد.

۴. در میان احادیث تفسیری ابن محبوب چهار روایت از جهت محتوایی با اشکالاتی همچون اسرائیلی بودن یا تقیه در صدور مواجه می‌باشند. انگاره اسرائیلی بودن درباره دو روایت از آن‌ها از قوت بالایی برخوردار است؛ اما در خصوص روایت سوم، صدور تقیه‌ای آن محتمل دانسته شده است. پذیرش مفاد روایت چهارم نیز گرچه در بدو نظر مشکل می‌نماید، با توجه به توجیهاتی که شارحان حدیث ارائه نموده‌اند، قابل پذیرش بوده، انگاره اسرائیلی بودن آن مردود تلقی می‌گردد. در مجموع می‌توان چنین ادعا کرد که رهیافت تقیه نیز در میان احادیث گزارش شده از ابن محبوب جایگاهی نداشته و وی در اثر تفسیری خویش نسبت به اخذ و نشر گزاره‌های اسرائیلی دقت و حساسیت بالایی داشته است.

۵. روایات تفسیری ابن محبوب انواع کلان‌گونه‌های قرآن تبیینی، قرآن شناختی و احادیث مرتبط را شامل می‌شود. بیشترین گزارش مربوط به گونه تفسیری و تأویلی است.

۶. حسب فراوانی کنش‌های کلامی در روایات بازتاب یافته از ابن محبوب، محورهای اندیشه تفسیری ابن محبوب در چهار عنوان قابل رهیابی است: تبیین منزلت الهی و هدایتی عترت نبوی در قرآن کریم، تفسیر آیات الاحکام کلام وحی بر اساس مکتب و حیانی اهل بیت علیهم‌السلام، خوانش و دریافت تصویری صحیح از گزاره‌های داستانی و تاریخی قرآن کریم و تبیین اسرار کائنات و زوایای ناپیدای عالم آفرینش.

۷. بر اساس موضوع شناسی روایات، می‌توان چنین برداشت نمود که گرایش‌های تفسیری این راوی در سه حوزه کلام (اندیشه امامت)، فقه و تاریخ، نمود بیشتری داشته است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، *الذریعة إلى تصانیف الشیعه*، اسماعیلیان، قم، ۱۴۰۸ق.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، *من لایحضره الفقیه*، تصحیح علی اکبر غفاری، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، چاپ دوم، ۱۳۷۶ش.
۴. ابن داود حلّی، حسن بن علی، *الرجال*، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۳ش.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، *معالم العلماء*، منشورات المطبعة الحیدریه، نجف اشرف، ۱۳۸۰ق.
۶. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، *الفهرست*، اساطیر، تهران، ۱۳۸۱ش.
۷. امین، سید محسن، *أعیان الشیعه*، دار التعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۶ق.
۸. بحرانی، سید هاشم بن سلیمان، *البرهان فی تفسیر القرآن*، مؤسسه بعثت، قم، ۱۳۷۴ش.
۹. برقی، احمد بن ابی عبدالله، *رجال البرقی*، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۳ش.
۱۰. بهبودی، محمد باقر، «حسن بن محبوب کوفی»، نشریه *کاوشی نو در فقه*، شماره ۱۱ و ۱۲، ۱۳۷۶ش، ص ۴۰۹-۴۱۹.
۱۱. حسینی استرآبادی، سید شرف الدین علی، *تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة*، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۰۹ق.
۱۲. حسینی جلالی، محمد حسین، *فهرس التراث*، تحقیق محمد جواد حسینی جلالی، دلیل ما، قم، ۱۴۲۲ق.
۱۳. حلّی، حسن بن یوسف، *رجال علامه حلّی (خلاصه)*، دار الذخائر، قم، ۱۴۱۱ق.
۱۴. خویی، سید ابوالقاسم، *معجم رجال الحدیث*، مرکز نشر آثار شیعه، قم، ۱۴۱۰ق.
۱۵. راد، علی، «شیوه‌های بازیابی میراث مفقود اسلامی: معرفی کتاب کتب التراث بین

۱۶. _____، «گونه شناسی احادیث تفسیری؛ از نظریه تا تطبیق»، *تفسیر اهل بیت*، شماره اول، ۱۳۹۳ ش، ص ۶-۳۴.
۱۷. _____، سید علیرضا حسینی و مرضیه جمالی، «بازیابی روایات کتاب التفسیر علی بن ابی حمزه بطائنی»، *اندیشه حدیث*، شماره ۱۶، ۱۳۹۲ ش، ص ۱۸۷-۲۱۵.
۱۸. _____، نجمه کمالی نیا، «در جستجوی تفسیر القرآن یونس بن عبدالرحمن»، *تفسیر اهل بیت*، سال دوم، شماره ۲، ۱۳۹۳ ش، ص ۲۶-۴۸.
۱۹. زارعی کربانی، محمد، «جستجویی در ترجمه حسن بن محبوب»، *علوم حدیث*، شماره ۶، ۱۳۷۶ ش، ص ۲۳۲-۲۴۴.
۲۰. سبحانی، جعفر، *موسوعة طبقات الفقهاء*، مؤسسه امام صادق علیه السلام، قم، ۱۴۱۸ ق.
۲۱. طباطبایی، سید محمد حسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، چاپ دوم، ۱۴۱۷ ق.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن، *تهذیب الاحکام*، تحقیق سید حسن خراسان، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۲۳. _____، *اختیار معرفة الرجال*، دانشگاه مشهد، مشهد، ۱۳۴۸ ش.
۲۴. _____، *الاستبصار فیما اختلف من الأخبار*، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۹۰ ق.
۲۵. _____، *الفهرست*، المكتبة المرتضویه، نجف، بی تا.
۲۶. _____، *رجال الشیخ الطوسی*، حیدریه، نجف، ۱۳۸۱ ق.
۲۷. عروسی الحویزی، عبد علی بن جمعه، *تفسیر نور الثقلین*، اسماعیلیان، قم، چاپ چهارم، ۱۴۱۵ ق.
۲۸. عیاشی، محمد بن مسعود، *تفسیر العیاشی*، المطبعة العلمیه، تهران، ۱۳۸۰ ق.
۲۹. فرات کوفی، ابوالقاسم فرات بن ابراهیم، *تفسیر فرات الكوفی*، مؤسسه الطبعة والنشر فی وزارة الارشاد الاسلامی، تهران، ۱۴۱۰ ق.
۳۰. فیض کاشانی، ملامحسن، *الوافی*، کتابخانه امیرالمؤمنین علی علیه السلام، اصفهان، ۱۴۰۶ ق.
۳۱. قمی، علی بن ابراهیم، *تفسیر القمی*، دارالکتاب، قم، چاپ سوم، ۱۴۰۴ ق.
۳۲. قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۶۸ ش.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، دارالحدیث، قم، ۱۴۲۹ ق.

۳۴. گرامی، سیدمحمد هادی، *نخستین اندیشه های حدیثی شیعه: رویکردها، گفتمان ها، انکارها و جریان ها*، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۹۶ش.
۳۵. مازندرانی، محمد هادی بن محمد صالح، *شرح الکافی- الأصول والروضه*، المكتبة الإسلامية، تهران، ۱۳۸۲ق.
۳۶. مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.
۳۷. _____، *روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه*، تصحیح حسین موسوی کرمانی و علی پناه اشتهاردی، مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور، قم، چاپ دوم، ۱۰۷۰ق.
۳۸. _____، *مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول*، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق.
۳۹. نجاشی، احمد بن علی، *رجال النجاشی*، جامعه مدرسین، قم، ۱۴۰۷ق.